

מאיר נזרי

על שירה עברית באלג'יריה

אפרים חזן, השירה העברית באלג'יריה – מהדורה מדעית בעירוף מבואות, הערות וביאורים, הוצאת אורות יהדות המגרב, לוד – הקתדרה לחקר הפיוט והוראתו ע"ש חיים מנחם ליהמן ז"ל, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ט

ספר שירה חדש ומפתיע בא לעולם: אנתולוגיה של שירים משל כשלושים משוררים באלג'יריה המוצגים בספר בפירוט תולדות חייהם ותורתם, בליווי מדגם נכבד מיצירתם מן המאה ה-14 ועד לתחילת המאה ה-20. הראשונים נולדו בספרד לנסיכויותיה: ברצלונה, מיורקה, גראנאדה ומלאגה, והאחרונים –

מים מדל'ן, 25–26 (למדין מן ההגדות), תשע"ד-תשע"ה

באלג'יר ובתלמסאן. הנה כמה שמות מראשוני הפייטנים באלג'יריה המפורסמים כגדולים בתורה: ר' יצחק בן ששת (הריב"ש); ר' שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ); ר' אפרים אנקאוה, בנו של מחבר "מנורת המאור" ור' סעדיה אבן דנאן. אחרים שנולדו באלג'יר: מנדיל אבן זמרא ור' אברהם גבישון ומשוררים נוספים למשפחותיהם: זוראפה, כספי, אלכלץ, אבולכיר, מועטי, צרור, קרשקש, ציאר, שוראקי, עמאר, גיאן, בלחן ומרעלי.

נושאי הפיוטים של המשוררים הנ"ל מגוונים הם. פיוטים הקשורים במעגל התפילה בבית הכנסת ומעגל השנה: שבתות, חגים ומועדים וימי בין המצרים; פיוטים הקשורים במחזור חיי האדם מן הלידה ועד לפטירה; ופיוטים במעגל היחיד והחברה: גלות וגאולה, שירי הודיה ושבחי צדיקים ושירים בציורי אהבה אלגוריים לכבוד התורה וישראל.

כללו של דבר: לפנינו קבוצה נבחרת וססגונית של משוררים שתורתם קדמה לשירתם, וזו מתחברת על פי כל כללי הפרוסודיה והמליצה בחריזה ומשקל, שירה הזוכה להעשרה של מעשה תשבץ מכל מקורות היהדות. בספר מופיעים למעלה ממאה פיוטים ושירים למשוררים הנ"ל מכתבי יד שזכו לטיפול ממושך וסבלני של פענוח, תעתוק, הדפסה, עריכה וניקוד. כל השירים מפורשים בליווי מקורות ומבואות. למרות המגוון הרב של המשוררים והשירים מציין החוקר המהדיר שאין זה אלא מדגם קטן מן המצוי בכתבי היד הרבים המכונים לגואלים.

מאמר זה מטרתו לתאר את חידושי השירה העברית באלג'יריה על פי מדגם השירים המופיעים בספר. להלן אמנה כמה חידושים והדגשים במהדורה זו.

א. פיוטים הקשורים לפרשת השבוע

נושא זה נדיר הוא בפיוט, וכבר נסקר על תחנותיו על ידי המהדיר במקום אחר (חזן, תשמ"ז, עמ' 87-98): יסודתו בפיוטי ינאי, המשכו בשירת ר' ישראל נג'רה וחותמו הוא ר' דוד קיים מן המאה ה-20. והנה מתגלה בספר החדש פן נוסף בנושא זה. מדובר בתחינות המיועדות לימי שני וחמישי, אבל עוסקות בפרשת השבוע. כך יכול המהדיר לזקוף לזכותו גילוי של תחנה נוספת בפיוטי פרשת השבוע ולהרחיב את מאמרו.

חידוש נוסף הוא קישור נושא הפרשה לענייני הזמן בימיו של הפייטן: דוגמה לכך היא תחינה לפרשת תולדות העוסקת ביחסי יעקב ועשיו, ובו בזמן גם עושה חשבון נפש היסטורי בין היהדות לנצרות (עמ' 105). בפיוט זה נחתמות

המחרוזות בפסוקי ברכה הרומזים לברכות יצחק, והפיוט מסתיים בהכרעה: "בית ישראל יברך / בית אהרן יברך / יברך יראי ה'". הפיוט לפרשת פינחס, המתאר את סבלות ישראל בגלות: "תחינה לפרשת פינחס שעניינה רדיפות היהודים בידי הנוצרים", מראה את הפסוק "הנני נותן לו את בריתי שלום" (במדבר כה, יב) כאבחנה בין שלום מזויף, שמבטיח האויב בצורת פיתוי לצוד את ישראל בדתו, ובין שלום הרצוי לישראל. המחרוזות נחתמות בפסוקי שלום ובמילת קבע "שלום", והפיוט נחתם בדמותו של פנחס הוא אליהו, מבשר הגאולה והשלום. הנה טורים לדוגמה:

...ופסו אַמוֹנֵנוּ / ומרֵב עֲוֹנֵינוּ / כְּלִינוּ שְׁנִינוּ / קָנָה לְשָׁלוֹם
 וְהוּא מִתְעַקֵּשׁ / לְהִיּוֹת לִי לְמוֹקֵשׁ / אוֹמֵר לִי: לֵךְ עֲבֹד אֵל זָר / וְיִשֶׁם לְךָ שְׁלוֹם
 מִבְּשָׂר גְּאֻלָּה... אֶשְׁלַח בְּבוֹא בְּעֵתוֹ / בְּרִיתִי הִיְתָה אִתּוֹ הַחַיִּים וְהַשְׁלוֹם
 קָנָא לְאַלְהֵיוּ בְּחֵילוֹ / יִכְפֹּר עַל עֲמוֹ / וּמִמָּוֶת גְּאֻלוֹ / הִנְנִי נוֹתֵן לוֹ אֶת בְּרִיתִי שְׁלוֹם
 (עמ' 110).

ב. חיבור קינה לאומית על החורבן לנפטר

החידוש השני בספר הוא חיבור קינה לאומית על החורבן, מיסודו של ר' דוד אבולכיר, המיועדת לנפטר "בלי שהקינה תעסוק בנפטר", כלשון המהדיר, שעמד על תופעה זו במבוא לשירת אבולכיר, וכהערתו "ואולי יש כאן מעין משל וקישור בין מותו לחורבן הבית" (עמ' 273). על עניין דומה עמדתי בעיסוקי בקינה במרוקו בהקשר ללחני הקינות לנפטרים – חידושם של משוררי מרוקו ובראשם יעב"ץ:

הקינה האישית על חכמים במרוקו מושתתת על הקינה הלאומית לט' באב, והמשוררים מציבים בראש קינותיהם לחכמים שמה של קינה לאומית, ועל פיה בונים את קינתם ושוקלים אותה במשקלה הריתמי והסגולי ככבוד והערכה לחכם, שעם פטירתואבלים הם עליו כעל החורבן בכחינת "שקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלהינו" (נזרי, תשנ"ז, עמ' 15).

נוסיף ונציין שהמנהג בקהילות תאפילאלת-סג'למאסא, שנמשך במאה ה-20, הוא לקרוא קינה לאומית על נפטר שזכה לאריכות ימים ולשם טוב לפי סדר הקינות הנאמרות בתיקון חצות היומי בימי המצרים (נזרי, תשע"ג, עמ' 640).

ג. השירה התלמודית ושירת ההלכה

שירת ספרד ניזונית בעיקר מעולם המקרא על אירועיו ודמויותיו. השירה באלג'יריה מן המאה ה-15 ואילך נשענת גם על מקורות התורה שבעל פה, המשנה והתלמוד. זהו חידוש שיש לו כמה צורות:

1. סקירת הש"ס על מסכתותיו – ראשון לאסכולה זו הוא ר' סעדיה אבן דנאן מן המאה ה-15, שסקר את כל הש"ס על מסכתותיו ופרקיו, והניח את היסוד לסוגה של פיוטי הדרן לסיום מסכת (עמ' 137).

2. המשך האסכולה – פיוטים דידקטיים המרצים משניות, הלכות וסוגיות תלמודיות, אבל לא בצורה טכנית ו"יבשה", אלא בעיבודים אמנותיים המגוונים את השגרה ההלכתית. דוגמה לכך הם- שני פיוטים בצורת מכתמים שהקדיש ר' אברהם בן מאיר בן זמרה, שפעל עד ראשית המאה ה-16, לשבעת המשקין המנויים במסכת מכשירין, פרק ו, משנה ד, והמכשירים מאכל לקבל טומאה: "שבעה משקין הן: הטל והמים היין והשמן והדם והחלב ודבש דבורים". הנה המכתם הראשון:

שְׁבַעַה דְּבָרִים קְרוּאִים / מְשַׁקֵּין לְהַכְשִׁיר לְטַמְאָה
שְׁמֵן חֵלֶב וּמֵיִם / טַל, דָּם, דְּבַשׁ וְחֵמָאָה (עמ' 148)

השוואת השיר למקור במשנה מעלה את השאלה הזאת: לחמאה זו מה היא עושה בשיר, שהרי איננה נמנית במשנה עם שאר המשקין, לפי שאיננה משקה, אלא מאכל? אף אם תמצוי לומר שבחמאה מותכת עסקינן, הרי בכלל חלב היא ש"מי חלב הרי הם כחלב" (רמב"ם, הלכות טומאת אכלים י, ד)? ! ולמה יצאת? אין זה אלא בשביל אהבת השיר והחרוז. אבל אהבה זו מקלקלת את השורה ואת השיר המחוסר יין, הוא המשקה השביעי הנזכר במשנה. על פי זה קשיא רישא, הוא המכתם הראשון! והתשובה טמונה במכתם השני בנוסח "אימא סיפא":

מוֹכֵשׁ יְהִי כֹל וְיִקְדָּשׁ / בְּדָבַשׁ וּמֵיִם גְּנוּבִים
וּבְטַל וְחֵלֶב וְשְׁמֵן / וּבְדָם וְגַם דָּם עֲנָבִים

הנה כי כן, המכתם השני משלים את קודמו במניין שבעה על ידי "דם הענבים", הוא היין. אולם מה פירוש "מים גנובים"? לכאורה, איפכא מסתברא! שהרי כל המשקין טעונים רצון בעלים, ולא בגניבת דעת? אין זה אלא ביטוי אמנותי למים תלושים, שנתלשו ממקורם בנחל או מעין, והרי הם כגנובים מהם לאפוקי מים מחוברים למקורם שאינם מכשירין. שני המכתמים העשויים באותו משקל הם

כעין שני חלקים, רישה וסיפה, המונים את שבעת המשקין, אבל אינם מוותרים על התבנית, המשקל החרוז, ואף לא על ביטויים אמנותיים, כמו מים גנובים, דם ענבים הוא היין וגם החמאה.

3. שבחי הנפטר על ידי התלמוד – השימוש בתלמוד מצוי גם אצל מנדיל בן אברהם אבי זמרה, מן המאה ה-16. בקינתו על ר' אברהם גבישון בעל "עמר השכחה" הוא מתמקד בשבחי הנפטר, ומתאר את חכמתו במשא והמתן התלמודי בטורים קצרים מקצביים הממחישים את השקלא וטריא ואת הלימוד בחברותא ואת חריפות הלימוד, והכול בפעלים ומונחים מהתלמוד על הקודים הייחודיים שלהם:

וּמְתַקֵּיף כְּרַב נְחֻמָּן / וּמְצַרֵּיךְ לְבַעֲיָתוֹ / פְּאֲבֵי וְרָבָא / וְסוּמְכוּס וְסִיעָתוֹ...
 ... תְּרִיף בְּקִשְׁיָתוֹ / וּבְקִי בְּסוּגְיָתוֹ / וּמוֹתִיב לְפִרְקָתוֹ / וּמְתַנֵּי לְפִרְכָּתוֹ
 וְהוֹלֵךְ לְשִׁטָּתוֹ / דְּתַנְיָא לְסִיעָתוֹ / וּמְלֹאכֵי הַשְּׁלוֹם יֵצְאוּ לְקִרְאָתוֹ
 וּבְצִרוֹר הַחַיִּים / יֵצְרוֹר נְשֻׁמָּתוֹ.

4. אולם הנציג המובהק של השירה התלמודית הוא ר' יהודה בן ר' אברהם אלכלץ, מסוף המאה ה-16, אשר הקדיש סדרת פיוטים על הלכות וסגיות תלמודיות. הנה טורים אחדים לפיוט למסכת קידושין (עמ' 262):

דְּבַר תּוֹרָה בְּאֶחָד מְשֻׁלְשָׁה / דְּבָרִים אִישׁ הֵלֵא קוֹנֶה לְאִשָּׁה
 וְהֵם בְּשִׁטְר בְּכֶסֶף אוּ בְּבִיאַה / וּמֵהָאֵל לְמִשְׁפַּלַּת מְצִיאַה...

השיר דן בקידושי אישה הקרויים בלשון תורה "קניין". המשורר איננו מסתפק בקניין ההלכתי הנעשה בידי אדם, אלא כורכו בסייעתא דשמיא "וּמֵהָאֵל לְמִשְׁפַּלַּת מְצִיאַה" על פי משלי יט, יד: "ומה' אשה משכלת", לאמור: אם האדם זוכה, הרי האישה איננה קניין, אלא מציאה!

5. אמנם לא בא הפיוט במקום ההלכה, אבל עיון בפיוט לאחר לימוד ההלכה יכול להיות מעניין, מגוון וגורם לחיבוב ההלכה. בסבלנות ובפירוט מפייט המשורר הלכות קידושין בכסף והמקדש בטעות, דיני המקדש בשטר, דין שבועת ארבעה בנקיטת חפץ, שיר בהלכות קידושין בשטר. המהדיר החוקר מציין שהמשורר מסתמך בדרך כלל על משנה תורה לרמב"ם. הערתו זו חשובה היא לקורא. הנה דוגמה לכך:

אֲבָל אִם עַל מְנַת צְדִיק וְיִשָּׁר / וְהוּא הוֹלֵךְ בְּדַרְכֵיךְ לֹא מְאֻשָּׁר

מְקַדְּשֵׁת מִסְפֵּק אִם תְּשׁוּבָה / הֲלֵא הִרְהַר וְחִזַּר מִמְּשׁוּבָה

שני טורים אלה מקורם בבבלי קידושין מט, ע"ב: "על מנת שאני צדיק, אפילו רשע גמור – מקודשת, שמא הרהר תשובה בדעתו". כלומר, אם אומר אדם לאישה "הרי את מקודשת לי על מנת שאני צדיק" הרי זו מקודשת ממש, ולא מספק. ואמנם רמב"ם, הלכות אישות, פ"ח ה"ה, פסק: "הרי זו מקודשת מספק שמא הרהר תשובה בלבד". הרי שהמשורר הולך בעקבות רמב"ם. זה הכלל, אף על פי שהמשורר מציג גם דעות שונות בתלמוד ושל הפוסקים הראשונים:

וְאִם נִכְתָּב (הגט) בְּלֵי דַעְתָּה לְרַבָּא / וְרַבִּינָא מְקַדְּשֵׁת חֲשׁוּבָה
וְרַב פִּפְא וְרַב שִׁישָׁא חֲלוּקִים / וְכֵן רִיא"ף וְרַמְבַּ"ם בְּפִסְקִים

6. חילופי דברים בחילופי קידושין: חילופי דברים ופיוס מובעים גם הם בנוסחי תלמוד. בפיוטו של ר' עמרם עמאר לידידו נתן גי'אן, שזמן רב לא קיבל ממנו מכתב, זוכה לתגובה בשיר:

עֲמִית בְּתוֹרָה / הוֹרָה / הֵתֵר הַבְּגִידָה
בִּי מְעִיר אֶל עִיר / הַכְּעִיר / גַּחַל הַפְּרִידָה
שָׁכַח אֶל חֲבֵרָה / עֲבָרָה / בְּכֶתֶב וְחִידָה
וּמְאוּרוֹת נִתְּן / סְבִלוֹנוֹת תִּתֵּן
אֶל נַפְשִׁי נִתְּן / הוּא וְאִמְרָה הִיא

רושם רב עושה השיר. את היחסים בין הידידים מתאר המשורר בתיאורי כלולות אלגוריים. המשורר הוא הכלה והידיד הוא החתן. כדי ליצור תוקף לקידושין, משל לקשר האמיץ ביניהם, יש צורך בנתינה של המקדש ובמאמר הקידושין "הרי את מקודשת לי". במסכת קידושין ה, ע"ב, נפסק: "נתן הוא ואמרה היא אינה מקודשת". כלומר, אם המקדש נתן מטבע או טבעת, והמתקדשת היא שאמרה "הרי אתה מקודש לי", אינה מקודשת. אף כאן: הידיד הקרוי "נתן" אמנם נתן ושלח סבלונות, אך לא היה מאמר, כי ניתק הקשר, ובינתיים נפש המשורר היא בבחינת משל לכלה האומרת והמביעה הסכמתה לקשר על ידי משלוח שיר, וכל עוד אין מאמר ממנו, הרי אין תוקף לקידושין.

פרק תלמודי זה על צורותיו מעשיר את השירה ומוציא אותה מן השגרה של בית המקרא אל העניין של בית התלמוד. הוא מלמד גם על משוררי התקופה,

שהיו תלמידי חכמים שתורתם קדמה לשירתם, והם מעלים שירה זו לרמה של תלמידי חכמים בבחינת "עולה עמם ואינה יורדת".

ד. שירי כלולות ייחודיים

פיוטים יפים לחתנים רבים מעטרים את הספר. אחת הצורות של סוגה זו היא גיוון השיר בנוסח של שבע ברכות (116):

ישתבח נוצר האדם בידו רוחי ונשמת / משמח ציון בכניה
 תדבק לשוני לחכי ושתפתי / אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי
 ישתבח בגן עדן מקדם מלאה תהלה / רעים אהובים שמח תשמחם
 בקול רנה ותהלה / קול חתן וקול כלה
 ישתבח נוצר ומהלל בכל שיר וזמר מרקח / אשר בכא ששון ושמחה
 עינו על חתני יפקח / ושמח את אשתו אשר לקח.

שילוב ז' ברכות בפיוט מצוי אמנם בפיוט במרוקו במאה ה-19, אך ראשיתו באלג'יריה על ידי ר' שמעון בן צמח דוראן (נפטר ב-1444).¹

ה. פיוט להולדת בת

דרכו של קובץ שירה העוסק במעגל האדם לבשר את הקורא בפיוטי מילה לאחר פיוטי חתונה, אלא שמשורר זה דעה אחרת יש לו שמשעינה על המקורות: "בת תחילה סימן לבנים", ומפתיענו בשיר נדיר בעולם זה, שהבנות יושבות בקרן זוית ומפייט אמרה זו של חז"ל במשקל ובחרוז בשיר בן שלושה טורים דו צלעיים:

שמח דודי והרם קול ששונים / בבת חיקך והסר כל יגונים
 שמח פי נבחרה בת בתחלה / וסימן טוב הלא יש בה לבנים
 כ' בכל' תהי בתך אהובי / ותשמח בה ותגדיל רננים (עמ' 174)

¹ דוגמה זו מופיעה כבר בפיוטי הקליר אבל שם משלבת היא גם הכלולות של ה' וישראל כמשל לגאולה בעתיד – ראו פליישר, 1975, עמ' 154.

המשורר נשען על אמרת חז"ל, כמו גם על התקדים ההסטורי, שלאבי האומה אברהם "בת הייתה לו ובכל שמה" (בבלי, בבא בתרא טז, ע"ב) שנאמר "וה' בְּרַךְ אֶת אֲבְרָהָם בְּפֶלֶא" (בראשית כד, א), ויש לשמוח בבת זו כבתו של אברהם אבינו. שיר לכבוד בת נדיר הוא בשירה, והופעתו באנתולוגיה זו היא בגדר מפנה ז'נרי והפתעה גמורה.

ו. שימוש בטעמי המקרא לתיאור עלילה או לעיצוב אישיות

השימוש בטעמי המקרא מובא בפיוט ייחודי בנושא גלות וגאולה הכתוב על דרך שמות טעמי המקרא במשמעות חדשה (עמ' 343):

על אמה בְּפִנֵי רַק זֶרְקָא...מְפֹל הַעֲמִים סְגוּלָתָא היא אֲמָרָה מְבֹזָה ...
עם מְפֹזֵר פִּזוֹר גְּדוֹל שְׁמֵרָה... הֵן אֲמַתְךָ קְדָמָה תִּרְיִן קְדָמִין...
שִׁלְשֵׁלַת מַלְכוּת פְּסָקָה... מְלַךְ אֲדִיר אֲשֶׁר סוּף פְּסוּק אֵין לוֹ...

שיר אחר מסוג זה – הפיוט "פלאך קיויתי" – מופיע בספרו של חזן על שירת פרג'י שוואט (ירושלים: יד בן צבי, תשנ"ו), ופורש שם (עמ' 95) היטב. נושא זה נדון על ידו גם במאמרו "דימויי שיר באותיות, בתנועות ובטעמים" (מחקרים, ב–ג, תשמ"ז, עמ' 367–375). מכל מקום, שיר זה לר' עמרם עמאר קדום יחסית לפיוטים של משוררים אחרים נוסח פרג'י שוואט, ר' רפאל מונסוניגו ור' עמרם אלבאז. המשותף לפיוטים מסוג זה הנזכרים כאן הוא שכולם פיוטי גלות וגאולה המתארים עלילה ומשלבים בה תלונה ונחמה: תלונה על מצב ישראל הסגולתא שהפך לזרקא ולפזר גדול. לאמור, עם סגולה נזרק מאדמתו ומפוזר בין העמים, והמשוררים מבקשים מה' להיטיב עם ישראל ולהשיבם למעמדם: להפוך זקף קטון לזקף גדול, ולבשרם בשופר של גאולה במקום שופר הפוך בגלות "לה מהופך שופר כונן" וכיו"ב.

אף על פי שנושא זה רווח במהלך הדורות, עדיין נדיר הוא בנוכחותו, ובדרך כלל לא נמצא יותר משיר אחד מסוג זה בקובץ שירה. הדבר משווה תמיד למהדורה חן ויופי, ולכן הופעתו יש בה חידוש וגיוון.

חידוש אחר בשימוש בטעמי המקרא מביא המהדיר במבוא לספר "עמר השכחה". החידוש הוא בכאוב בהקשר של שבת, לא בהקשר של תלונה וקובלנה. זהו שיר שבת שכתב אברהם גבישון לחבר ששם אביו הוא כאחד מטעמי המקרא – שמואל בן זרקא, ובו משבח את שירו המיוסד על משקל, ובניגוד לכלל שאחרי

דרגא בא תביר כאן השיר כולו כליל המעלות "שופר ונרח פלולים בו" ללא כל חסרון והסתייגות.

שירך במשקל קל הוא מיסד / תרצה נזקא ב"א עטרת הוד גביר
שופר ונרח פלולים בו / עלה כמו דרג"א אכל אין בו תביר (עמ' 69)

ז. שירת האהבה האלגורית

שירת האהבה בספרד מתחלפת בשירת כלולות אלגורית דתית-לאומית הן על התורה ולומדה הן על הדוד ה' והרעיה ישראל.
אמנם נושא זה מצוי הוא בכל אסכולות השירה לתקופותיה, אבל נדמה כי קבוצת פיוטים נכבדת שאנו רואים כאן רק את קצה, מתחרית בהצלחה רבה עם מה שנכתב עד כה בספרד ובמה שעתיד להיכתב בשירת ר' ישראל נג'רה ושירת ר' שלום שבזי וכיוצא בהם. זוהי שירה ברמה גבוהה, ובה מתגלה כישרונם הרב של משוררי אלג'יריה, ומנדיל בראשם.

מה זה דמות דודך כי תשאלי תמה / גם כי תבקשי זה ימים וזה כמה
נטו צללים לנוס קדרו עתים / דודים ואין זה בא לשאל עלי עלמה
לא לך, אחותי, תאמרי... תאמרי נואש / לדודך, יפת עין, בכה כמו חמה (עמ'
204)

בשירה אלגורית בין ישראל לתורה נדמה כי המשוררים גם הסירו מעצמם כל מגבלה וכל צנזורה, וכל מה שנהוג לומר בשירת האהבה נאמר בשירה האלגורית. הנה מדגם של קטע מתוך שיר המוהדר בספר:

תורת אליהי מחמד עיני / מצוה ונפת מתקו דודיה
אתעלסה תמיד באהבתה / יערב בפי פדבש חלב שדיה
בה חשקה נפשי ונקשרה / היא תאנת רוחי ומחמודיה
אתבוננה בדבר מפרשיה / העודרים יום יום בתוך שדיה
המבערים אשה ומעלים את / להבי פלדיה וכידודיה
הם המגלים הסתומים בה / הם שלוחיה והם עדיה

ח. הערך ההיסטורי של היצירות

נוסף לערכם האמנותי-הפואטי של הפיוטים והקינות יש להם גם ערך היסטורי, וחוקרי דברי ימי ישראל יכולים להיעזר בהם לעניין תולדות ישראל בין העמים. אכן נושא זה עמד לנגדו של המהדיר, והוא לא הסתפק במבוא פרוסודי לכל שיר ובפירושו של בתים וציון מקורותיהם, אלא התייחס גם לרקע ההיסטורי של פיוטים רבים הן במבוא הכללי של המשורר, הן במבוא לשיר והן בפירושו, בהם שילב את הזיקה של תוכני השיר למציאות, ועזר בכך להבין לא רק את הטקסט אלא גם את הקונטקסט.

סיכום והערכה

אֵאָה לומר על הספר מה שנכתב בשיר ההקדמה לאחד מכתבי היד שלו:

רְאוּ סֵפֶר בְּהוֹדּוּ שְׁפָר וְיָפִי / כְּמוֹ סֵפִיר כְּמוֹ שֶׁהֵם וְיִשְׁפָּה
אֲשֶׁר כְּלוּל וְגַם כְּלוּל בְּשִׁירִים / יְקָרִים מְזֶהָב אֹפִיר וְדָרִים
וּפְזוּמֵי חֲדָשִׁים גַּם יִשְׁנִים / וְהַבְּדִלוֹת וְקוֹל שִׁירֵי חֲתָנִים... (עמ' 274)

אם המהדורה שלפנינו מהווה מדגם לכלל הפיוטים שבכתבי היד, הרי ראוי שירה זו להוות רצף לשני הספרים שנכתבו על שירת ספרד על ידי שירמן והושלמו על ידי פליישר (תשנ"ו). הרושם שיצרו חוקרי שירת ספרד כאילו נוצר חלל ריק בשירה או שערכה ירד פלאים אחרי הגירוש, פג תוקפו לאחר גילוי קבצים רבים של שירה בצפון אפריקה. החלל הריק הזה נתמלא באסכולה חדשה לגווניה, חלקה דתית, לאומית ואלגורית וחלקה שירה קהילתית וחברתית. זוהי שירה מלאה חן בסוגים ובתכנים, כמו במבע, באווירה, בלשון ובמקורות.

שתי הערות לשיפור יש להעיר: הראשונה קשורה לליטוש הסופי של הניקוד. אף על פי שניכרת השקעה רבה בספר, שעבר 17 הגהות, כפי שסיפר המו"ל, עדיין טעון הוא ליטוש סופי בניקוד, שנשמט בכמה מקומות או שטעון תיקון.

הערה שנייה קשורה לשיטת הניקוד. המהדיר שבשאר ספריו נוסח פרג'י, בוגנאח ורדב"ח הקפיד על ניקוד נורמטיבי, שינה את השיטה ונכנע לנורמה הכפולה, כאשר מנקדים ניקוד רגיל וגם אין מוותרים על נוסח הכתיב הבלתי-מנוקד. כך בא חיריק מלא ואחריו דגש לפני תנועה גדולה כמו סִיפָה, וקיבוץ ואחריו שורוק כמו סוֹלָם. לכאורה, מנסים לשוות לנוסח זה מעין גרסה

מדעית השומרת על המקור. אם כך למה לנקד? האם במקור יש ניקוד? האם יעלה על הדעת שהמשורר היה מנקד וגם משתמש בכתב מלא? תיובתא! והשאלה אינה רק על הפרט אלא גם על הכלל. אף על פי כן אין בהערות אלו להאפיל על חידושי הספר וחשיבותו.

הספר הוא תרומה למדעי היהדות בכלל ולפיוט בפרט. שירה זו מוכיחה שהגירוש מספרד ב-1492 לא היה בכוחו לעצור את הרצף של הקיום היהודי, כמו גם את שירתו, שבכל מקום שגלו ישראל גלתה שירה עמהם. המשך העיסוק בשירה על ידי המגורשים באלג'יריה מוכיח על הנאמנות להמשך הטיפוח של מורשת ספרד תוך התחשבות בצו השעה: ויתור על שירת החול החצרנית והתמקדות בשירה אלגורית ובשירה דתית, לאומית וקהילתית-חברתית. כקודמיהם בספרד גדולי התורה באלג'יריה ראו בעיסוק בשירה לא חכמה חיצונית, אלא ענף בתורה וגוון לה, והרמה הספרותית שהשקיעו בשירה מראה על הנאמנות אליה בבחינת "עולה עמהם ואינה יורדת". שירה זו בכוחה היום לגוון את לימודי היהדות ולהעשירם בדרכים שונות: כמבואות להלכות או לסוגיות תלמודיות, כסיכומים של הלכות או אף להעשרת ההווי של מחזור החיים היהודי.

הספר מלווה במבוא מפורט על ידי המהדיר, חוקר בכיר מגוסה ומיומן במחקר השירה ובפרשנותה, הנחשב לחוקרה המרכזי של השירה העברית בצפון אפריקה שהפכה למפעל חייו, מפעל חיים של 40 שנות הוראה ומחקר, ושבהמלכן זכה לחבר כמה ספרים על השירה העברית בצפון אפריקה. הנה תיאורם בקצרה:

ספרו הראשון בתחום זה הוא "שירי פרג'י שוואט" מתוניס (בהוצאת מכון יד בן צבי, ירושלים תשל"ו). זהו מהדורה מדעית ראשונה של קובץ שירים מצפון אפריקה, ספר יסוד ודגם לכל מהדיר, הן מבחינת עריכת השירים והפרטים עליהם הן מבחינת הפירוש המקצועי והן מבחינת המבוא המפורט, שכבר בו ניכרים ונהירין למהדיר כללי השירה.

ספרו השני הוא "פיוטי ר' משה בוג'נאח איש טריפולי" (בהוצאה הנ"ל, תשל"ט). שני המשוררים פרג'י ובוג'נאח פעלו בתקופה קרובה במאה הי"ז, והמהדיר בדק את הזיקות בין השניים הכותבים שירים במעגל הגאולה, התורה, התפילה ומחזור האדם. במבוא לספרו השני מתגלה המהדיר כבר כוותיק ורגיל במחקר השירה.

ספרו השלישי – השירה העברית בצפון אפריקה – מהווה פריצת דרך גדולה הן לחוקר הן למחקר בגלל אופיו האנתולוגי והאנציקלופדי כספר יסוד לכל חוקר

ומהדיר הבא לחקור נושא הקשור לשירה בצפון אפריקה. הספר הוא במה שבה מוצגים בכבוד רב כארבעים פייטנים מכל רחבי צפון אפריקה, תולדות חייו של כל פייטן, שירתו ותורתו ומדגם מפיוטיו. במבוא נסקרות תחנות השירה בכלל ונושאי השירה העברית בצפון אפריקה למעגליה: התפילה, השנה, חיי האדם, יחיד וחברה וגם צדדיה הפואטיים ודרכיה הסגנוניים והלשוניים.

ספרו הרביעי מצטרף אל קודמיו הראשונים – הפעם מהדורה מדעית לקובץ שיריו של ר' דוד חסין מן המאה ה-18 במרוקו הנחשב למשורר המובהק של כל קהילות מרוקו (בהוצאת אורות יהדות המגרב, לוד תשנ"ט). בספר זה הושקע עמל רב במשך כ-20 שנים, שבמהלכן נעשתה תשתית מחקרית של מאמרים סביב שירתו של רדב"ח. מקורות ההשראה של הספר מגוונים: מקרא ותפילה, תלמוד והלכה.

ספרו החמישי – הנוכחי, "השירה העברית באלג'יריה" – הוא, כפי שכתבנו לעיל, תרומה למדעי היהדות בכלל ולפיוט בפרט. זהו מחקר מסוג חדש. לא מהדורה של קובץ שירים של משורר אחד וגם לא אנתולוגיה של שירת צפון אפריקה. זהו מחקר המתמקד בארץ אחת, באלג'יריה, משורריה ושיריה.

החוקר פרופ' יוסף טובי (תשמ"ו) מנה את התכונות של השירה העברית בצפון אפריקה לאחר הגירוש, ואלו הן: (א) מעבר ממשקל כמותי למשקל ההברות; (ב) החלפת תבנית הקצידה הקלאסית במבנים מעין אזוריים; (ג) שימוש במגוון רובדי הלשון לעומת הטהרנות המקראית בשירת ספרד; (ד) מיזוג שירת החול ושירת הקודש לשירה דתית לאומית; (ה) ריבוי בציוריים אליגוריים בהשפעת הקבלה; (ו) צמידות השירה ללחנים מוסיקליים בהשפעת נג'רה, והפיכתה מוקד להתכנסויות נוסח אמירת הבקשות בלילי שבתות.

השירה העברית באלג'יריה בתחנותיה הראשונות עדיין צמודה היא למשקל ולתבנית של שירת ספרד. מכל מקום ניכרים בה שלוש תכונות מאלו שמנה יוסף טובי: השלישית, הרביעית והחמישית. על אלה נוסיף את צמידות השירה לחיים – שירה המשקפת את המציאות ההיסטורית, הקהילתית והחברתית. וכפי שהערכנו, זוהי שירה שהממד ההיסטורי שלה הוא מקור חשוב ליצירתה וגם מקור לחקר ההיסטוריה, ובזאת תרומתה.

מקורות

חזן, א' (עורך) (תשמ"ז). *פרשת השבוע כפיוט וכשירה*. ירושלים: מחקרי משגב ירושלים בספרויות עם ישראל.

טובי, י' (תשמ"ו). השירה העברית בארצות המזרח לאחר הגירוש. *פעמים*, 26, עמ' 38–39. נזרי, מ' (תשנ"ט). *הפרוסודיה של הקצידה העברית כ'שיר ידידות' לאור הקצידה הערבית (אלמלחון) במרוקו*. עבודת דוקטור באוניברסיטה בראילן, רמת-גן.

——— (תשע"ג). *קהילות תאפילאלת סג'למאסא – מעגל האדם*. רמת-גן: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בראילן.

פליישר, ע' (1975). *שירת הקדש העברית בימי הביניים*. ירושלים: כתר שטרית, י' (תשנ"ט). *שירה ופיוט ביהדות מרוקו*. ירושלים: המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם, האוניברסיטה העברית בירושלים; מוסד ביאליק ירושלים; המכללה האזורית אשקלון.

שירמן, ח' (תשנ"ו). *תולדות השירה העברית בספרד* (עדכן והשלים: ע' פליישר). ירושלים: מאגנס; יד בן צבי ירושלים.